

А. І. Оверченко, старший викладач кафедри психології та педагогіки навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, кандидат психологічних наук

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ВИХОВАНЦІВ СПЕЦШКОЛИ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ

Висвітлено результати дослідження психологічних особливостей правосвідомості підлітків – вихованців школи соціальної реабілітації, схильних до вчинення правопорушень.

Ключові слова: правосвідомість; правопорушення; правомірна поведінка; компоненти правосвідомості.

В Україні формується демократична правова держава, серед головних завдань якої пріоритетне значення має постійна турбота про зміцнення правопорядку та законності. Основою формування правомірної поведінки кожної людини та суспільства в цілому являється правосвідомість [1]. Правосвідомість являється необхідною умовою створення норм права, виступає фактором поваги до права і є психологічною основою його реалізації. При цьому необхідно зазначити, що розвиток правосвідомості активізується у ранньому підлітковому віці, коли закладаються також основи моральності, формуються соціальні установки, відношення до себе, до людей, суспільства. Вони носять нестійкий, пошуковий характер. Тому підлітковий вік розглядається як один з найбільш небезпечних для формування протиправної поведінки. Та разом з цим він являється і найбільш сприятливим для перевиховання дитини, схильної до правопорушень. Тож проблема дослідження психологічних особливостей правосвідомості дітей раннього підліткового віку, схильних до правопорушень, вбачається нам вкрай актуальною, що й зумовило вибір теми дослідження.

Ми виходили з наступних теоретичних засад. Правосвідомість – це цілеспрямоване відображення правової дійсності, засноване на морально-етичних поглядах, виражене в сукупності знань про правову дійсність, ставленні до неї,

результатом якого є *регуляція* поведінки людини в юридично значимих ситуаціях.

Правосвідомість являє собою цілісну систему, яка включає в себе наступні структурні компоненти: змістовий, оціночний, регулятивний. Змістовий компонент правосвідомості містить у собі знання (поняття і уявлення) про правову дійсність. З метою визначення мінімуму знань, якими має володіти дитина підліткового віку, нами був здійснений аналіз ряду праць учених, зокрема роботи І.Г. Запорожана, С. Степаненка, О.О. Великої, І.В. Козубовської, В.М. Оржеховської [2]. В результаті аналізу було з'ясовано, що дитина раннього підліткового віку має володіти знаннями щодо наступних правових явищ: держава Україна (назва держави, дата проголошення незалежності України, державна символіка, влада в Україні); закони України (назва Основного Закону України, зміст Декларації прав дитини, особисті права дитини, конституційні обов'язки громадянина України, зміст Положення про загальноосвітній заклад, затверджене Постановою кабінету Міністрів України від 14 червня 2000 р. № 964 як документ, що визначає основні права та обов'язки школяра, поняття про суть правової норми, основні положення адміністративного, цивільного, кримінального, трудового права); поняття про правоохоронні органи України (хто відноситься до правоохоронних органів і їх обов'язки); поняття правопорушення (суть явища та поняття про правомірну та протиправну поведінку); юридична відповідальність неповнолітніх (суть юридичної відповідальності, вік, з якого дитина несе юридичну відповідальність, хто несе відповідальність за дитину до досягнення нею цього віку); організації, які покликані опікуватись правами дитини (хто до них відноситься і які їх обов'язки).

Оціночний компонент правосвідомості являє собою систему ставлень до правової дійсності, а саме ставлення особистості до: Української держави; правових норм; прав людини; обов'язків людини; правоохоронних органів і їх діяльності; правопорушень; протиправної поведінки; правомірної поведінки; юридичної відповідальності; організації, які покликані опікуватись правами дитини.

Регулятивний компонент правосвідомості являє собою переконання людини діяти згідно правових вимог, а саме:

дотримуватися правових норм; поважати та не посягати на права людини; виконувати свої обов'язки.

При цьому, компоненти правосвідомості пропонується вивчати за певними показниками. Так, змістовий компонент правосвідомості пропонується вивчати за наступними показниками: адекватність, повнота, усвідомленість правових знань. Адекватність – відповідність індивідуальних знань людини про явища правової дійсності загальноприйнятому (офіційно встановленому та письмово закріпленому) еталону. Це правильне трактування явищ правової дійсності. Повнота – вичерпна достатність відтворення обсягу інформації щодо правового явища, усіх його характеристик і ознак (від фрагментарного відтворення інформації до відтворення у повному обсязі). Усвідомленість – це розуміння (осмисленість) суті явища та здатність її вербалізувати. Усвідомленість означає, що людина повинна не просто володіти знаннями щодо правової дійсності, але й розуміти їх сенс, мету, необхідність і значимість.

Оціночний компонент правосвідомості пропонується вивчати за наступними показниками: характер ставлення до правової дійсності, його стійкість і дієвість. Так, характер ставлення може бути від цілковито позитивного до негативного. Стійкість демонструє прийняття елементів правової дійсності, що виражається у діапазоні від стійкого до епізодичного. Дієвість демонструє позитивні реакції на елементи правової дійсності, бажання діяти відповідно до них. Виражається у діапазоні від дієвого (бажання діяти відповідно до ставлення до елементів правової дійсності) до споглядального (небажання діяти відповідно до ставлення до елементів правової дійсності).

Регулятивний компонент правосвідомості пропонується вивчати за наступними показниками: адекватність, широта, стійкість, дієвість правових переконань. Адекватність виражається у правильності переконань людини, які відповідають змісту правових норм (правильні правові переконання); неадекватність – неправильність правових переконань, їх невідповідність правовим нормам (помилкові правові переконання). Виражається у діапазоні від цілковитого переконання діяти згідно правових норм до переконання діяти проти правових норм. Широта виражається у переконаності діяти згідно всіх правових норм. Виражається у діапазоні від переконання діяти

згідно всіх правових норм до переконання діти згідно деяких правових норм (вибірково). Стійкість характеризує незмінність переконань у різних ситуаціях. Виражається у діапазоні від стійкої до епізодичної. Дієвість – це бажання до реалізації переконань у діяльності. Виражається у діапазоні від дієвої (бажання діяти відповідно до правових норм) до споглядальної (небажання діяти відповідно до правових норм).

Емпіричну базу дослідження склали діти раннього підліткового віку (11–13 років) чоловічої статі, що являються вихованцями Фонтанської спецшколи соціальної реабілітації (м. Одеса) у кількості 18 осіб, а також учні відповідного віку та статі Чорнухинської ЗОШ ім. Г.С. Сковороди (Полтавська обл.), які характеризуються правомірною поведінкою, у кількості 18 осіб. Таким чином, у дослідженні взяло участь 36 осіб.

Дослідження проводилося у порівняльному плані: порівнювалися особливості розвитку змістових компонентів правосвідомості підлітків, схильних до правопорушень (СХП), та тих, що характеризуються правомірною поведінкою (неСХП).

У результаті дослідження рівня розвитку змістового компонента правосвідомості були отримані дані, які в узагальненому вигляді представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Дані щодо рівня розвитку показників змістового компонента правосвідомості СХП та неСХП

Рівні сформованості знань	Показники знань					
	адекватність		повнота		усвідомленість	
	досліджувані (%)		досліджувані (%)		досліджувані (%)	
	СХП	неСХП	СХП	неСХП	СХП	неСХП
високий	68	56	34	35	56	53
вище середнього	26	27	51	54	35	32
середній	6	14	15	9	9	13
нижче середнього	-	3	-	2	-	2
низький	-	-	-	-	-	-
Усі досліджувані (%)	100	100	100	100	100	100

Табличні дані констатують наявність у підлітків правових знань за усіма показниками на досить високому рівні, адже у більшості досліджуваних – СХП і неСХП – виявлено високий чи вище середнього рівні сформованості правових знань за всіма показниками про: назву нашої держави, державні символи,

права дитини, обов'язки дитини, закони України. Такі знання характеризуються наявністю у дітей знань щодо основних складових правової дійсності, їх розумінням, повнотою вербалізації сутності цих складових (з умінням виділити головне, пояснити). Дослідження змістового компонента правосвідомості показало також, що найбільші труднощі виникали у дітей СХП по ряду питань, тобто відповіді більшості дітей були не цілком адекватними, неповними та мало усвідомлюваними. До цих питань відносяться наступні:

1. *Назва нашої держави* (відповідь неправильна у 14 % досліджуваних).

2. *Дата незалежності України* (відповідь неправильна у 85 % досліджуваних). Діти називають вірне число і місяць, але вказують неправильний рік – 1996.

3. *Державні символи* (відповідь неповна у 21 % досліджуваних).

4. *Кількість депутатів Верховної ради* (відповідь неправильна у 28 % досліджуваних).

5. *Причини, з яких люди не порушують права інших людей* (відповідь неправильна та неповна у 21 % досліджуваних). Діти дають відповідь: «Вони невиховані», плутаючи таким чином норми права з моральними нормами.

6. *Причини, з яких люди виконують свої обов'язки* (відповідь неправильна у 21 % досліджуваних), а також *причин, з яких люди не виконують своїх обов'язків* (відповідь неправильна у 21 % досліджуваних). Варто зауважити, що в запитаннях мова йшла про обов'язки дитини-школяра, що записані в статуті школи. При цьому діти знову дають відповідь: «Вони невиховані», плутаючи норми права з моральними нормами.

7. *Суть правових норм* (відповідь неправильна у 28 % досліджуваних і мало усвідомлювана у 35 % досліджуваних). Діти або підміняють суть правових норм суттю моральних, або обмежуються відповіддю: «Це ті норми, які написані у Конституції».

8. *Причини, з яких потрібне існування правових норм* (відповідь неправильна і неповна у 14 % досліджуваних). Стандартна відповідь дітей: «Щоб вижити у світі».

9. *Причини, з яких люди дотримуються правових норм і порушують їх* (відповідь неправильна та неповна у 28 %

досліджуваних). Відповідь більшості дітей: «Вони виховані/Вони невиховані».

10. На запитання: «Як Ви вважаєте, які з наведених нижче положень являються законами України?», діти відповіли, що законами України не є:

а) Необхідно шанувати Україну та її державні символи (28 % досліджуваних);

б) Жодна людина не може бути піддана катуванню чи жорсткому поводженню (14 % досліджуваних);

в) Заборонено жорстко поводитися з тваринами, мучити їх, калічити, мордувати, вбивати (21 % досліджуваних);

г) Заборонено порушувати правила дорожнього руху (14 % досліджуваних);

д) Нецензурна лайка у громадських місцях забороняється (14 % досліджуваних).

11. Хто відноситься до представників правоохоронних органів України (відповідь неправильна у 14 % досліджуваних і неповна у 35 %) та які в них обов'язки (відповідь неправильна у 14 % досліджуваних і неповна у 64 %). Переважаюча відповідь: «Вони захищають права».

12. Суть правопорушення (відповідь неправильна у 28 % досліджуваних і неповна у 35 %).

13. Суть правомірної поведінки (відповідь неправильна у 64 % досліджуваних і неповна у 14 %) і протиправної поведінки (відповідь неправильна у 35% досліджуваних, неповна і мало усвідомлювана у 21 %). Відповідь дітей: «Це коли дотримуються прав/Це коли порушують права».

14. Правова відповідальність (21 % досліджуваних не знають, що за порушення правових норм люди несуть правову відповідальність; 42 % досліджуваних не знають, у чому правова відповідальність проявляється; 71 % досліджуваних не знає, з якого віку може наставати правова відповідальність; 57 % досліджуваних не знають, яка мета правової відповідальності).

15. Організації, що покликані опікуватися правами дітей (14 % досліджуваних не знають, до яких організацій слід звертатися дитині, якщо її права порушуються).

16. Витоки правової інформації (21 % досліджуваних не знає, звідки може отримати правову інформацію).

При правовому вихованні дітей необхідно звертати увагу на ті правові питання, в яких діти мало розуміються з метою підвищення рівня розвитку їхньої правової компетентності та рівня правової свідомості загалом. Першочергову увагу необхідно приділяти формуванню повноти (наповненості) правових знань [3]. Важливими для формування правосвідомості є бесіди вихователя з дітьми щодо таких питань як «Причини, з яких люди дотримуються і порушують правові норми», «Причини, з яких люди виконують і не виконують свої обов'язки та до яких наслідків це може призводити», «Відмінність правових норм від інших соціальних норм», «Діяльність правоохоронних органів і організацій, що покликані опікуватися правами дитини», «Правова відповідальність».

У результаті дослідження оціночного компонента правосвідомості були отримані дані, які в узагальненому вигляді представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Дані щодо рівня розвитку показників оціночного компонента правосвідомості СХП та неСХП

Рівні сформованості ставлення	Показники ставлення					
	характер		стійкість		дієвість	
	досліджувані (%)		досліджувані (%)		досліджувані (%)	
	СХП	неСХП	СХП	неСХП	СХП	неСХП
високий	59	72	82	85	93	95
вище середнього	30	26	16	13	7	3
середній	10	-	2	2	-	2
нижче середнього	1	2	-	-	-	-
низький	-	-	-	-	-	-
Усі досліджувані (%)	100	100	100	100	100	100

Табличні дані констатують наявність у підлітків ставлення до правової дійсності за всіма показниками на досить високому рівні, адже у більшості досліджуваних – СХП і неСХП – виявлено високий чи вище середнього рівні сформованості ставлення до більшості елементів правової дійсності. Таким чином, для більшості підлітків СХП характерним є високий рівень сформованості оціночного компонента правосвідомості за усіма показниками, що означає цілковито позитивне ставлення дитини до правової дійсності, стійке її прийняття і

виразне бажання діяти відповідно до неї. Для решти досліджуваних СХП характерним є рівень сформованості оціночного компонента правосвідомості вище середнього, який характеризується виразно позитивним ставленням і достатньо стійким прийняттям дитиною правової дійсності, достатньо виразним бажанням діяти відповідно до власного ставлення. При цьому, найкраще у дітей сформована дієвість ставлення, а найгірше – характер ставлення до правової дійсності. Виявлено, що у дітей неСХП ставлення до правової дійсності сформовано більшою мірою, ніж у СХП. У них вони представлені переважно високим та вище середнього рівнями за всіма показниками. При цьому, певна частина досліджуваних СХП – 10 % – отримали середній рівень розвитку оціночного компонента за показником характеру ставлення до правової дійсності, в той час, як серед підлітків неСХП тих, що мають середній рівень за цим показником, не виявлено.

Дослідження оціночного компонента правосвідомості виявило також, що діти СХП показують:

1. Негативне (50 % досліджуваних), стійке (64 % досліджуваних) та споглядальне ставлення до Української держави. Дітям не подобається країна, в якій вони живуть, вони не хочуть нічого робити задля її розвитку та процвітання. Це може бути пояснено тим, що за рішенням суду ці діти були відправлені до спецшколи, де вони опинилися у замкненому просторі з обмеженою волею та можливостями. До того, як опинитися у спецшколі, вони проживали в інтернатах або в неблагополучних родинях. Спостереження у процесі дослідження і бесіди з дітьми показали, що кожен із них цілковито переконаний у тому, що невинен і його перебування у спецшколі несправедливе. У дітей могла скластися думка, що суд, уособленням якого для дітей є Українська держава, замість того, щоб забезпечити їм нормальне життя, відправив їх до спецшколи. Таким чином, у дітей склалося стійке негативне та споглядальне ставлення до України.

2. Негативне, стійке, споглядальне (14 % досліджуваних) ставлення до правоохоронних органів і їх діяльності.

3. Позитивне ставлення до правопорушень (28 % досліджуваних) і протиправної поведінки (21 % досліджуваних).

4. Стійке (14 % досліджуваних), негативне (21 % досліджуваних) ставлення до правової відповідальності.

5. Цілковито позитивне, стійке та дієве ставлення до своїх обов'язків і необхідності їх виконання. Це може викликати подив, але пояснюється тим, що за виконання своїх обов'язків вихованці спецшколи отримують бали, певна кількість яких дає можливість дитині отримати певний «ступінь» (певні переваги). Кожен «ступінь» (від нульового до третього – найвищого) наділяє дитину певними правами та можливостями, наприклад: довші канікули, можливість частіше бачитися з батьками, пізніше лягати спати, дивитися телевізор, носити власний одяг тощо. Чим вищий ступінь – тим більше можливостей. Таким чином, вихованці спецшколи добре ставляться до своїх обов'язків і необхідності їх виконання, оскільки для них це не просто необхідність, а й користь.

6. Позитивне, але не достатньо стійке ставлення до організацій, що покликані опікуватися правами дітей (14 % досліджуваних).

З метою підвищення рівня сформованості оціночного компонента та правосвідомості загалом, вихователю необхідно звернути увагу на вироблення позитивного за характером, стійкого та дієвого ставлення до Української держави, правоохоронних органів, організацій, що покликані опікуватися правами дітей, а також негативного, стійкого та дієвого ставлення до правопорушень і протиправної поведінки. З цією метою рекомендовано проводити з дитиною правові бесіди та лекції на теми «Країна, в якій ми живемо» (з наголосом на позитивні моменти), «Правопорушення і протиправна поведінка та її наслідки для людини» (з описом того, що очікує на людину, яка здійснила правопорушення, яке ставлення до неї формується у суспільстві, які труднощі очікують на правопорушника у місцях відбування покарання і після виходу з них. При цьому необхідно обговорити проблему ранньої підліткової злочинності). Бажано запросити до бесіди представника правоохоронних органів, який розповів би про специфіку його

роботи, що допомогло б сформувати у дітей позитивне ставлення до представників цієї професії. Також можна запросити до бесіди і представника організацій, що покликані опікуватися правами дітей.

У результаті дослідження регулятивного компонента правосвідомості були отримані дані, які в узагальненому вигляді представлені в таблиці 3.

Таблиця 3

Дані щодо рівня розвитку показників регулятивного компонента правосвідомості СХП та неСХП

Рівні сформованості переконань	Показники переконань							
	адекватність		широта		стійкість		дієвість	
	досліджувані (%)		досліджувані (%)		досліджувані (%)		досліджувані (%)	
	СХП	неСХП	СХП	неСХП	СХП	неСХП	СХП	неСХП
високий	89	92	72	86	89	92	94	98
вище середнього	11	8	16	14	11	8	3	2
середній	-	-	12	-	-	-	3	-
нижче середнього	-	-	-	-	-	-	-	-
низький	-	-	-	-	-	-	-	-
Усі досліджувані (%)	100	100	100	100	100	100	100	100

Табличні дані констатують наявність у підлітків правових переконань досить високого рівня, адже у більшості досліджуваних – як СХП, так і неСХП – виявлено високий чи вище середнього рівень сформованості правових переконань за всіма показниками. Тобто, для більшості дітей характерним є цілковите переконання діяти згідно всіх правових норм, його стійкість незалежно від зміни обставин, при цьому всі переконання реалізуються у поведінці і діяльності. Виявлено, що більш сформованими є правові переконання саме дітей неСХП. У них вони представлені лише високим та

вище середнього рівнями, тоді як середній рівень сформованості широти переконань виявлено у 13 % підлітків СХП, а середній рівень сформованості дієвості переконань – у 3 % підлітків. Усі досліджувані мають високий чи вище середнього рівні сформованості стійкості правових переконань.

Вивчення регулятивного компонента правосвідомості за визначеними показниками вихованців спецшколи показало, що

діти мають недостатньо стійкі та дієві переконання поважати і не посягати на права інших людей; недостатньо дієві переконання дотримуватися правових норм. Для підвищення рівня сформованості показників правових переконань вихователю потрібно переконувати дітей в необхідності виконувати їхні обов'язки (для чого це потрібно, чому це вигідно, що чекає на дитину у разі невиконання обов'язків); поважати права інших людей і не посягати на них (повторити ці права, переконуючи в цінності кожної окремої людини та її невід'ємних природніх прав); дотримуватися правових норм (вивчати їх, аналізуючи кожну норму, переконуючи в необхідності її дотримання).

Отже, при формуванні правосвідомості необхідно в доступній для дитини формі надавати їй знання щодо правової дійсності, формувати в неї відповідне ставлення до елементів правової дійсності, формувати правові переконання дитини діяти згідно правових норм, виконувати свої обов'язки, поважати права інших людей і не посягати на них. При цьому, виховання і навчання має бути *морально-правовим*, зі зверненням до моральних почуттів дитини. Необхідно яскраво, але реально зображати дітям картину того, яке життя чекає на людину, що вирішила піти злочинним шляхом і наскільки вигідно жити людині, яка характеризується правомірною поведінкою.

Список використаних джерел

1. Васильев В. Л. Юридическая психология : [учеб. для вузов] ; [6-е изд., перераб. и доп.] / В. Л. Васильев. – СПб. : Питер, 2009. – 608 с.
2. Велика О. О. З досвіду правового виховання молодших школярів / О. О. Велика // Таврійський вісник освіти. – Херсон, 2006. – № 1 (13). – С. 116–121.
3. Головченко В. В. Правове виховання учнівської молоді: Питання методології та методики / В. В. Головченко. – К. : Наук. думка, 1993. – 138 с.